

FLİPP EFREMOV-İAKİNF BİÇÜRİN VE ÇOKAN VALİHANOV'UN ARAŞTIRMALARINDA DOĞU TÜRKİSTAN

EAST TURKESTAN IN THE STUDIES OF FLİPP EFREMOV-İAKİNF BİCURIN AND ÇOKAN VALİHANOV

Bahattin GENÇAL*

Öz

Rus Çarlığı zamanında, 19. yüzyılın ilk yarısında Doğu Türkistan tarihi üzerine çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Bu doğrultuda Flipp Efremov, İakinf Biçurin ve Çokan Valihanov gibi seyyah ve araştırmacıların çalışmaları bu eserlerin ilkleri olmaları dolayısıyla Rusya'daki Doğu Türkistan tarihi araştırmalarının temelini oluşturmuştur. Yazarların eserlerinde Doğu Türkistan tarihine dair vermiş oldukları idarî, siyasi, etnik, sosyal, kültürel ve etnografik bilgiler, bu coğrafyanın geçmişinin daha iyi bilinmesi, anlaşılması ve yorumlanmasına değerli katkılar sunmuştur. Bununla beraber bu eserler, içeriklerinde verilen değerli bilgilerden dolayı kendilerinden sonra gelen tarih araştırmacıları için en önemli yol gösterici kaynak olmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Flipp Efremov, İakinf Biçurin, Çokan Valihanov, East Turkestan, Kaşgar.

Abstract

In the first half of the 19th century, in the time of the Russian tsarist empire various works were written. In this context, the works of travellers and researchers such as Flipp Efremov, İakinf Biçurin and Çokan Valihanov formed the basis for the studies on the history of East Turkestan in Russia, because they were the first of these works. The administrative, political, ethnic, social, cultural and ethnographic information about East Turkestan given by these authors in their works provides valuable contributions to better understanding and interpreting the history of this region. In addition, these works were the most important ground breaking sources for future historians because of the valuable information they contained.

Keywords: Flipp Efremov, İakinf Bicurin, Çokan Valihanov, East Turkestan, Kashgar.

Giriş

18. yüzyılın son dönemlerinden itibaren siyasi, askerî ve bilim alanında Doğu Avrupa ve Asya'da yükselen bir güç haline gelen Ruslar, bu ilerlemeyi 19. yüzyılda da başarılı bir şekilde muhafaza etmişlerdi. Bu doğrultuda Rus fetihlerinin artması, mevcut toprakların genişlemesini beraberinde getirmekle birlikte, Rusların o güne kadar yaşantıları hakkında bilgi sahibi olmadıkları Slav olmayan milletlere de komşu olmalarına neden olmuştu. Bu bağlamda devlet politikası olarak hem ele geçirilen yerlerin daha iyi bilinmesi, hem de komşu halkların daha iyi tanınması doğrultusunda ilmi anlamda bazı araştırmalara gerek duyulduğu, bu gereksinimin karşılanmasına yönelik çalışmaların yürütülmesiyle Rusya'da Osmanlı devleti, Sibirya, Türkistan ve Doğu Türkistan coğrafyasına yönelik bilgiler veren tarihi eserlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Zaman bakımından yazılan eserler incelendiğinde, coğrafi anlamda Rusya'ya uzak olması dolayısıyla yapılan çalışmada üzerinde duracağımız Doğu Türkistan tarihi araştırmalarının diğerlerine göre biraz daha geç başladığı görülmektedir. Bu bağlamda Kronolojik olarak Çarlık Rusya'sı devrine bakıldığında, Doğu Türkistan'a dair ilk haberlerin 16. yüzyılda ortaya çıkmaya başladığı görülmektedir. Bu doğrultuda coğrafyaya dair ilk bilgiler, İvan Grozni'nin emriyle 1567 yılında Çin'e yollanan Kazak atamanları İvan Petro ve Burnaş

* Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. bahattin25@hotmail.com

Yamışev'in Kaşgar hakkında getirdikleri malumattan oluşmaktadır. Arkasından 1620 yılında Çin'e Doğu Türkistan coğrafyası üzerinden Sibiry Kazaklarından İvan Petlin geçmiştir. Fakat Rusya'da Doğu Türkistan tarihi hakkında en ayrıntılı bilgiler, ilk defa Sibiry Gubernatoru (valisi) M. P. Gagarin'in I. Petro'ya getirdiği raporda görülmüştür. Bu rapor, başlıca olarak 1713 yılında Sibiry valisi tarafından Çin'e yollanan tüccar F. Truşnikov'dan alınmış olan bilgilerin temelinde oluşturulmuştur. 18. Yüzyılın sonlarında Kaşgar'da bulunan diğer bir şahsiyet Flipp Efremov'dur. Efremov, 1774 yılında Kırgızlara esir düşmüş, daha sonra Kırgızlar tarafından Buhara'ya satılmıştır. Buradan tüccar kisvesinde Doğu Türkistan'a kaçan Efremov, sırasıyla Hindistan ve Londra'ya geçmiştir. Yazarın eseri ilk defa 1786 yılında Sankt-Peterburg'da basılmıştır. Daha sonra bu eser bazı düzenlemelerden sonra 1811 yılında Sankt-Peterburg'da yeniden basılmıştır. Yazarın eserinde Doğu Türkistan'da idari yönetim, ticaret, Kaşgar, Yarkent, Hotan ve Aksu şehri hakkında kısaca bilgi verilmektedir (Klyastorniy, 1988, 57). Efremov'un eserinde Doğu Türkistan'a dair çok kısa bilgi verilmesine rağmen, yukarıda varlığından söz edilen seyahatler hakkında Doğu Türkistan'la alakalı yazılı belge bulunmaması, Rus ilim muhiti tarih araştırmalarında bu eserin Doğu Türkistan tarihi incelemelerinde çiraklık eser olarak kabul gördüğü düşüncesini ortaya çıkarmaktadır. Bu doğrultuda hakkında bilgi verilen bu araştırmada Efremov'un eseri çiraklık eser kabul edilerek incelenmiştir. Bu eserin yanında Rusya'da 19. yüzyılın başlarında Doğu Türkistan tarihi üzerine yürütülen araştırmalarda Iakinf Biçurin tarafından kaleme alınan diğer bir eser daha vardır ki, gözlemlere dayanmadan ve Çin kroniklerinden faydalanılarak hazırlanan bu kitap, bölgenin tarihiyle alakalı geniş kapsamlı bilgilerin Rus ilim muhiti tarafından bilinmesine imkân hazırlayan kalfalık türünde bir eserdir. 19. yüzyılda Çarlık Rusya'sı Doğu Türkistan tarihi araştırmalarında ustalık ve zirve eser, ünlü Kazak araştırmacı Çokan Valihanov tarafından 1856-1859 yılları arasında gerçekleştirilen ilmi araştırma ve seyahatlerinin toplandığı Soçineniya Çokana Çingisoviça Valihanova adlı eserdir. Bu eser, Çarlık Rusya'sı zamanında o güne kadar hem Cungarya, hem de Doğu Türkistan tarihi üzerine hazırlanmış olan en iyi eserdir. Bu araştırmada, zikredilen yazarların başlığı altında Doğu Türkistan tarihi açısından birinci el tarihî kaynak statüsünde olan bu eserlerin siyasî, askerî, ticarî, sosyal, kültürel ve tarım alanında verdiği değerli bilgiler aktarılmaya çalışılacaktır.

1. Flipp Efremov (1750-1811)

Yapılan araştırmada Doğu Türkistan tarihiyle alakalı bilgi veren ilk yazar 18. yüzyılın sonlarında Rusya topraklarında yaşayan Flipp Efremov'dur. Yazarın bu araştırması 18. yüzyılın sonlarında Batı ve Doğu Türkistan topraklarından geçerken elde ettiği gözlemlere dayanmaktadır. 1786 yılında basılan bu eser, daha sonra 1811 yılında *Stranstvovaniye Flippa Efremova vı Kirgizskoy Stepi, Buharii, Hive, Persii, Tibete i İndii i Vozraşeniye Ego Ottuda Çrez Angliyu vı Rosssiyu* adı altında ikinci defa üniversite matbaasında (Vı Universitetskoy Tipografii) Kazan'da 1811 yılında basılmıştır. İçerik olarak yazarın eseri incelendiğinde, genel anlamda Hindistan, Keşmir, Kalkutta, Ladak, Tibet, Semerkant, Buhara, İran gibi yerleşim yerleri yanında Kırgız-Kazak ve Hive-Türkmenler hakkında bilgi verdiği görülmektedir. Malaya Buhara (Küçük Buhara= Doğu Türkistan) başlığı altında Doğu Türkistan'ı anlatan Efremov, bu coğrafyada bulunan Kaşgar, Aksu ve Yarkent şehirleri hakkında bilgiler verir. Yazarın verdiği bilgilere göre Kaşgar şehri, adını taşıyan nehirle aynı doğrultuda ve onun sol tarafında kurulmuştur. Bu şehir büyük olmamakla birlikte Semerkant'tan daha büyük olup burada geniş kapsamlı ticaret yapılmaktaydı. Bu bağlamda Kaşgar'a farklı yerlerden tüccarlar geliyordu. Özellikle Buhara, Semerkant, Belhli tüccarlar yanında Rusya'dan Tatarlar ve Çinliler ticaret için bu şehre gelirlerdi. Çinliler buraya her türlü malı getirmekle birlikte, bu malların büyük çoğunluğu dokuma, çay ve gümüşten oluşmaktaydı. İdari anlamda Doğu Türkistan'ı hâkimiyetleri altında bulunduran Çinliler, Kaşgar'daki pazarlarda tüccarların yaptıkları satışlardan 30/1 vergi alırlardı (Efremov, 1811, 108). Halkın alışkanlıklarına bakıldığında bazı insanların alkole çok bağlı oldukları belirtilmiştir. Buradan Yarkent şehrine geçen yazarın verdiği bilgilere göre Kaşgar şehrinde Yarkent şehri beş günlük mesafede bulunmaktadır. Yarkent Şehri kendi adıyla anılan nehrin kenarında kurulmuştur. Yazarın bilgi verdiği diğer bir şehir Aksu'dur. Aksu şehri Doğu Türkistan'ın kuzeyinde yer alan bir ticaret şehridir. Buraya Rusya'dan ticaret maksadıyla gelen çoktur. Semerkant ve Buhara şehrinin büyükleri de Aksu şehrine gelirlerdi. Genel anlamda Çinliler, Küçük Buhara'ya (Doğu Türkistan) Hristiyan dininin misyonerlik faaliyetleri için gelenleri değil de sadece ticaret için gelen insanların girmesine müsaade etmişlerdir (Efremov, 1811, 109).

2. İakinf Bıçurın (1777-1853)

Doğu Türkistan tarihiyle alakalı bilgi veren ikinci yazar, 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın ilk yarısında yaşayan araştırmacı yazar İakinf Bıçurın'dır. İlk etapta Çince öğrenen, daha sonra Pekin'e gidip burada hem Orta Asya hem de Doğu Türkistan tarihi üzerine değerli araştırmalarda bulunan Bıçurın, Çin kaynaklarında bulunan bilgileri Rusça'ya tercüme ederek *Apisaniye Djungarii i Vostoçnogo Turkestana* adlı eseri kaleme almıştır. Bu eser 1829 yılında Sank-Peterburg'da basılmıştır. Bıçurın'ın eseri, henüz Doğu Türkistan tarihi, coğrafyası ve etnografyası üzerine pek malumat sahibi olmayan Rus ilim camiasında gelecekte yapılacak olan tarih araştırmalarına kısmen temel teşkil etmiş ve bu alanda kalfalık eser olarak değerlendirilmiştir. Genel anlamda bu araştırmasında Kaşgar, Hotan, Yarkent, Turfan, Aksu, Uş (Uç Turfan) gibi büyük şehirler yanında; Kumul, Urumçi, Barköl, İli, Çevaçek (Tarbagatay), Piçan, Karaşar (Karaşehir), Kurla, Bugur, Kuça, Bay, Sayram, Yengihisar (Yenihisar), Feyzabad, Taş Melek (Taşmalık), Astın Artuş, Üstün Artus, Beş Kiram ve Argu gibi küçük şehirler hakkında bilgi vermektedir. Eserin bilgilendirme yöntemine bakıldığında, her şehrin ele alındığı başlık altında önemine binaen şehrin idari yöneticisi, askeri kuvveti, şehirde yaşayan insanların sayısı ve etnik yapısı, konuştukları dil, giyimleri, yetiştirdikleri ürünler ve şehirlerin yaz-kış sıcaklıkları hakkında bilgi verildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda özellikle eserinde şehirler üzerine değerli bilgiler veren Bıçurın, Doğu Türkistan'da bulunan yerleşim yerlerinden biri olan Kumul şehrini şöyle tasvir etmektedir: Kumul şehrinin yöneticisi İshak'tır. İshak altı şehri yönetmektedir. Bunlar sırasıyla Kumul, Sumukargay, Astana, Akutsi, Lapçu ve Kharadyubya şehirleridir. Burada yaşayan halk İshak'ın köleleridir. Sayısal olarak bakıldığında Kumul şehrinde yaşayan insan sayısı iki bin aileden fazla değildir. Maddi anlamda bunların hepsi fakirdir. Bunlar dil olarak Doğu Türkistanlılardan farklı bir lehçeyle konuşurlar. Giysileri birbirine benzer. Bunların takmış oldukları şapkalar yuvarlak, kısa ve kuşaklıdır. Bu şehir, yazın çok sıcak olmakla birlikte kışın çok soğuktur. Ziraat olarak burada buğday, arpa, darı, kavun, üzüm ve sebzeler yetişir (Bıçurın, 1829, 97). Yazarın hakkında bilgi verdiği diğer bir şehir Barköl'dür. Onun verdiği bilgilere göre Barköl şehri, Hami'den üç yüz li mesafe uzaklıkta kuzey batıda yer alır. Bu şehirde Çin askeri garnizonu bulunmakla birlikte bir generalin yönetimi altında bin asker aileleriyle burada yaşamaktadır. İklimi soğuk olan Barköl'de bazen haziran ve temmuz aylarında kar yağar. Yazar son zamanlarda burada tarımsal ürün olarak buğday, arpa ve darı ekilmeye başladığını ifade eder (Bıçurın, 1829, 98). Barköl'den başka yazarın tasvir ettiği diğer bir şehir Karaşehir'dir. Onun ifade ettiğine göre bu şehrin Çinliler tarafından kurulduğu söylenmektedir. Doğu, batı ve güney olmak üzere şehrin üç kapısı bulunmaktadır. Burada idari anlamda bir yüksek devlet memuru, iki mal sevkiyatıyla ilgilenen görevli, iki posta sürücüsü ve bir albayın emrinde askerlik için bu şehre gelip yerleşen 200 Çinli bulunmaktadır. Şehrin halkı genel olarak Türkler ve Torgoutlardan oluşmaktadır (Bıçurın, 1829, 116). Bıçurın'ın Doğu Türkistan şehirlerini tasvir ederken hakkında değerli bilgiler verdiği diğer bir şehir Kuça şehridir. Dört kapısı bulunan bu şehirde idari anlamda Çinli bir yüksek memurun yanında bir mal sevkiyatçı, iki postacı, bir erzak memuru ve garnizonda üç yüz kişi bulunmaktadır. Burada Çin garnizonu şehirde bulunmakta olup Çinlilerle Türkler aynı yerde yaşarlardı. Bu şehirde yaşayan yaklaşık bin aile ve çiftçiler her yıl hazineye iki bin mın öderlerdi. Yeraltı kaynakları bakımından zengin olan Kuça şehrinde bakır, güherçile ve kükürt madeni çıkmaktaydı. Bu doğrultuda çıkan bakır Uşturfan'da bulunan para basımına yollanırdı. Ayrıca buradan çıkarılan iki yüz gin güherçile ve üç yüz gin kükürt İli şehrine getirilir ve burada bu madenler barut yapımında kullanılırdı (Bıçurın, 1829, 120-121). Doğu Türkistan topraklarındaki diğer bir şehir olan Aksu şehri, bu bölgenin en büyük şehirlerin biri olup burada yirmi bin ev bulunmaktaydı. Toprakları geniş ve verimli olan bu şehirde susam, arpa, buğday, darı, bezelye, pamuk, kayısı, şeftali, dut, armut, nar, üzüm, elma, kavun, karpuz yetişirdi. Ayrıca burada hayvancılıkta yapılmakta olup büyükbaş hayvan, koyun, at ve deve beslenmekteydi. Yazar bu şehrin insanlarını iyi kalpli ve sanatkâr insanlar olarak nitelendirir (Bıçurın, 1829, 131). Bıçurın'ın eserinde ele aldığı diğer bir konu doğu Türkistan coğrafyasında yaşayan etnik halklardan biri olan ve Andicanla Kaşgar arasında yaşayan aslı Kırgız olan göçmen Burutlar'dır. Yazarın verdiği bilgilere göre bunların başında bir bi (biy) bulunmaktadır. Her bi kenti yerinden sorumlu olmakla birlikte kendi tebaası vardır. Bi öldüğünde onun yerine ya oğlu ya da kardeşi geçmekteydi (Bıçurın, 1829, 147). Eser, genel muhteviyatı itibarıyla toprak, erkek-kadın hukuku, evlenme, giyim, ölüm, müzik, yaban hayvanları ve devlet görevlileri gibi konularda Doğu Türkistan coğrafyasına dair değerli bilgiler vermektedir.

3. Çokan Valihanov (1835-1865)

Araştırmamızda ele alacağımız Doğu Türkistan tarihiyle alakalı bilgi veren son yazar, vermiş olduğu bilgilerle Çarlık Rusya'sı Doğu Türkistan araştırmalarında o zamana kadar en iyi araştırmayı yapan ve kendinden sonra gelecek araştırmacılara rehberlik eden Kazak araştırmacı Çokan Valihanov'dur. Valihanov'un bu eseri yukarıda adı zikredilen iki eserden sonra kaleme alınmasının yanında Rus tarih araştırmalarında Doğu Türkistan'a dair en kapsamlı bilgi veren eser olması itibariyle bu alanda günümüzde dahi değerini koruyan yegâne ustalık eseridir. Yazarın 1858-1859 yılları arasında politik, ekonomik ve askerî anlamda bilgi toplama maksadında (Bashanov, 2005, 43) Verniy (Alma ata) şehrinde Kâşgar'a ticarî seyahati esnasında kaleme aldığı bu eser, daha önceden Tanrı dağları ve Cungarya bölgesine dair hazırlanmış olduğu notlarının da eklenmesiyle N. İ. Veselovskiy tarafından 1904 yılında *Soçineniya Çokana Çingisoviça* adı altında yayımlanmıştır. Valihanov'un verdiği bilgilere göre 1859 yılında ilk defa Hokand ticaret kervanıya tüccar kisvesinde Doğu Türkistan topraklarına girmiştir. Ona göre Kaşgar, Çindeki Nan-lu eyaletinin şehirlerinden biridir. Büyük kervan ticaretindeki şöhretini çay ticaretiyle devam ettiren bu şehir, Kyahta'nın Ruslar, Şanhay ve Kanton'un ise diğer Avrupalılar için önemli olduğu kadar Kaşgar'da Asya için büyük bir öneme sahipti. Bu bağlamda Kaşgar özellikle 19. yüzyılın 60'lı yıllarına kadar Asya Tüccarlarının birbirleriyle buluştuğu bir toprak parçasıdır. Bu özelliğinden dolayı şehirde Tibetliler, İranlılar, Hintler, Volga Tatarları, Afganlar, Ermeniler, Yahudiler, Sibiry Kazakları ve Çingeneler (Multanlılar ve Lülüler) gibi etnik halklara rahatça rastlanmaktaydı (Valihanov, 1904, 43). Yazarın bu seyahatinde Farklı kabileler ve farklı ülkelerden gelen tüccarlarla tanışması, Rusya'ya yakın ülkelerin etnografya, istatistik ve ticari bilgileri hakkında kendisine yol gösterici olmuştur. Her zaman kervansarayda yaşayan ve tüccarların arasında bulunan yazar, bu seyahatinde Orta Asya ticareti, kervan ticaretinin konusu, özellikle de Orta Asyalı tüccarların ticari anlayışları ve ekonomik düşünceleri hakkında değerli bilgiler edinmiştir (Valihanov, 1904, 53). Yazar bu seyahati boyunca zamanını en iyi şekilde değerlendirip Kaşgar'da Avrupalı ilim adamları tarafından pek bilinmeyen Çağatay diline benzeyen Uygurca öğrenmeye çalışmış, bu dil için küçük bir konuşma kılavuzu hazırlama yanında halk türkülerini de bir kenarda toplamıştır. Valihanov'un seyahati hem Çarlık Rusya'sı, hem de bu devletin Doğu Türkistan tarihi araştırmaları açısından içerdiği bilgiler bakımından çok önemlidir. Bu bağlamda kendisinin de ifade ettiği gibi Doğu Türkistan (Malaya Buhara = Küçük Buhara) tarihi hakkında Ruslar yeterli bilgiye önceden sahip değillerdi. Bilinenler Timur zamanından, Çin yıllıklarından ve İslam kaynaklarından elde edilen bilgilerden ibaretti (Valihanov, 1904, 54). Yazar ilk defa Kaşgar seyahatinde Tezkire-i Hâcegân adlı eserin el yazmasını görmüş, daha sonra bu bölgeden Tezkire-i Sultan Sutuk Buğra Han Gazi, Tezkire-i Tuğluk Timur Han (Valihanov, 1904, 55), Reşahat ve Ebu Müslim Maruzi'nin el yazma eserlerini almıştır. Ayrıca yazar bu seyahati esnasında küçük bir nümizmatik koleksiyon topladığını belirtir. Bunun yanında çeşitli kaya parçaları, Karakaş nehri ve Yarkent yakınlarında bulunan Mirdce dağından nifrit parçaları, Bolor'dan yeşim taşı, mermer ve kristal parçaları ve yerlilerin ürettiği manifaturalarla Kaşgar pazarında rastlanan İngiliz mallarından bir koleksiyon oluşturmuştur (Valihanov, 1904, 56). Valihanov bu seyahatinde Doğu Türkistan'daki geçitler, dağlar, nehirler, kara iletişim yolları, ticaret kervanlarının geçiş güzergâhları, dinlenme istasyonları olan örtengler, şehirlerarası yol mesafeleri ve Kaşgar bölgesinin iklimi hakkında değerli bilgiler verir (Valihanov, 1904, 56). Asıl mesleği askerlik olan ve Kaşgar'a gelirken bu topraklara girebilmek için gerçek kimliğini saklayıp tüccar kisvesi altında seyahat eden Valihanov'un ilgilendiği en önemli konulardan biri bölgenin yeraltı kaynaklarıdır. Ona göre Doğu Türkistan'ın yeraltı kaynakları pek incelenmemiştir. Bu doğrultuda Hotan şehrine bağlı Keriya adlı yerde Altın çıkarılmaktadır. Bu o derecededir ki, altını yıkayan halk vergisini bununla ödeyip insanlara satma hakkına da sahipti. Her gün Hotan'dan saraya seksen lan altın yollarırdı. Diğer madenlerden bakır Aksu, Sayram ve Kuca'dan elde edilirdi. Ayıca nişatr, şap, kükürt ve güherçile de Doğu Türkistan topraklarından çıkan madenlerdi. Kükürt Uşturfan ve Yarkentten; güherçile ise Sayram ve Uşturfandan çıkarılırdı. Ayrıca bu bölgeden nifrit ve yeşim taşı da elde ediliyordu. (Valihanov, 1904, 90). Yine Valihanov'un verdiği bilgilere göre Doğu Türkistan'da gümüş, demir ve kömür yatakları henüz açılmamıştı (Valihanov, 1904, 91). Valihanov'un Doğu Türkistan hakkında bilgi verdiği diğer bir konu tarım ve ziraattır. Onun verdiği bilgilere göre Doğu Türkistan'da tarımsal ürün olarak pirinç, buğday, arpa, mercimek, mısır, kavun, karpuz, kabak, havuç, soğan, nane, bezelye, haşhaş, salatalık, safran, elma, dut, armut, şeftali, kayısı, ayva, nar, üzüm ve ceviz yetiştirilir. Diğer yandan sanayi bitkileri olarak susam, kenevir, tütün ve pamuk ekilirdi (Valihanov, 1904, 94). Bu

araştırmaların dışında Valihanov'un etnik olarak bu coğrafyayı iyi gözlemlediği görülmektedir. Bu bağlamda Doğu Türkistan coğrafyasında yaşayan halkın genel bir adı olmadığını insanların yaşadıkları şehirlerin adlarına göre Kaşgarlı, Hotanlı ve Kumullu gibi adlarla çağrıldıklarını ifade eder (Valihanov, 1904, 404). Genel anlamda Doğu Türkistan'da yaşayan etnik azınlıklar hakkında da bilgi veren yazar, bu coğrafya topraklarında en fazla Kaşgar şehrinde olmak üzere Çinliler, Mançurlar, Şibo, Solon, Dahur ve Dunganlar gibi etnik olarak yabancı olan halkların yaşadığını (Valihanov, 1904: 405) ve bunların sayısının tahminen onbeş bin civarında olduğunu belirtir (Valihanov, 1904, 409). Yazar Valihanov'un bilgi verdiği diğer bir konu Doğu Türkistan şehirleridir. Bu doğrultuda eserinde ilk olarak Kaşgar şehrini tasvir eder. Ona göre Kaşgar şehri, Doğu Türkistan'daki büyük şehirlerden bir tanesidir. Bu şehirde on altı bin bin ev bulunmaktadır. Bu şehir, Kızıl ve Tümen nehirleri arasında yer almaktadır. Ayrıca şehrin etrafı topraktan yapılmış olan kaleyle çevrilidir. Bu kalenin çevresi on iki arşın olup burada altı tane kule bulunmaktaydı. Şehrin doğu ve güney batı tarafında iki tane kapı bulunmaktaydı. Birincisinin adı Suv darvaza ikinci kapının adı ise Kum darvaza idi. Sokaklar kirli olmamasına rağmen dardı ve sadece iki büyük sokaktan iki tekerlekli kağrı geçebilirdi. Evler genelde topraktan yapılmış evlerdi. Kaşgar, küne (eski) şaar (şehir) ve 1838 yılında şehrin yöneticisi Zurdun Bek (bey) tarafından kurulan yangı (yeni) kurgan (şehir) olmak üzere iki kısma bölünmekteydi. Şehrin merkezini Atyga adlı ticari alan oluşturmaktaydı. Eski şehir Çarsu ve Ambarçi olmak üzere iki mahalleden oluşmaktaydı. Yeni şehir ise Urdaaldı, Üstenbui, Yumalak-şaar, ve Andcan-kuça olmak üzere dört mahalleden oluşmaktaydı. Bunun yanında Kaşgar şehrinde on yedi medrese, yetmiş mektep, sekiz kervansaray ve Aytga ve Çarsu olmak üzere iki pazar alanı bulunmaktaydı. Bu pazarlardan Aytga merkezi mescidin önünde, diğeri ise eski şehirde bulunmaktaydı. Kaşgar şehrindeki iki kapıdan Aytga adlı pazar yerinin merkezine kadar iki sokak uzanmaktaydı (Valihanov, 1904, 100) ki, bunların üzerinde restoranlar yanında zanaat erbabının dükkânları bulunmaktaydı. Burada et, yağ ve hazır mutfak malzemeleri satılmaktaydı. Sokak, Aytga ve Çarsu pazarlarından itibaren üstü sundurmayla kapalı olup misafir bölümünü oluşturmaktaydı. Yabancı tüccarlar bu ambarlarda dükkân alıyorlardı. Kaşgar şehrindeki en büyük kervansaray Andcan-saray idi. Bu kervansaray, meydanın merkezinde yer almakta olup burada yabancılar tarafından getirilen ve götürülen mallardan vergi alan Hokant gümrüğü bulunmaktaydı. Bunun yanında diğeri bir kervansaray Kunak-saraydı. Burada çoğunlukla Margilan ve Şehr-i sebz'den gelen tüccarlardan başka Afgan tüccarlar da çalışmaktaydı. Ayrıca bu sokakta küçük bir han daha bulunmaktaydı. Diğer kervansaraylarda yukarıda adı geçen üstü kapalı sokakta bulunmaktaydı. Bunların en önemlilerinden biri Uratepe kervansarayı idi. Burada Buharalılar ve Uratepe Tacikleri çalışmaktaydı. Bunun yanında şehirde Yarkent, Aksu ve Yahudi kervansarayları da vardı. Kaşgar şehrinde bulunan Kum kapısında, Pahta bazar adı altında pamuk satan ve Gundan adı altında toptan ilaç satışı yapmak için devamlı kurulan pazar yerleri de vardı. Her Cuma günü Kaşgar şehrinde pazar kurulmaktaydı ki, bu pazara çevre köylerden gelen insanlar ve şehirli zanaatçılar kendi haftalık ürünlerini buraya getirerek alış veriş yaparlardı (Valihanov, 1904, 101). Valihanov'un bilgi verdiği diğeri bir şehir Yengi Hisar (Yeni Hisar) şehridir. Burada yaklaşık sekiz bin ev bulunmaktadır. Bu şehir Kaşgar'ın yetmiş verst¹ güneyinde bulunmaktadır. Etrafı surla çevrili olup bu surun iki kapısı vardır. Bunun yanında şehirde iki kervansaray vardır. Ana sokak Yarkent kapısından şehir yöneticisinin bulunduğu binaya kadar uzanmaktadır. Bütün dükkânlar, restoranlar ve gerisi bu sokak üzerinde yer almaktadır. Burada da saray bulunmaktadır. Haftalık pazar şehrin dışında bulunan Kaşgar kapısının önünde Gay-çak adlı yerde pazar günü kurulmaktadır. Bu şehre bağlı köylere örnek verecek olursak bunlardan biri laba ve haşhaş üretiminde ön plana çıkan Tereket adlı köydür. Yengi Hisar'da Çin şehri bu şehirden bir buçuk verst batıda yer almaktadır. Garnizon burada olup iki bine yakın askerin burada olduğu söylenmektedir (Valihanov, 1904, 103). Yazar Yengi Hisar kentinden sonra Yarkent şehriden bahseder. Ona göre Yarkent şehri Moğolistan hanlarının ve Kaşgar hocalarının eski ikametgâhı olarak Türkistan şehirlerinin en büyüklerinden birisi olup Yarkent derya nehrinin her iki kolu üzerinde bulunmaktadır. Valihanov'un bölgeyi ziyareti sırasında güney yolunun baş yöneticisi Xebe Amban'ın bu şehirde yer alan Çin kalesinde ikametgâhı bulunmaktaydı. Yarkent şehrinde otuz iki bin ev bulunmaktadır. Bunun yanında şehir surla çevrili olup bu surun dört kapısı bulunmaktaydı. Şehirde dört saray, yetmiş medrese ve büyük registan mescitinin yanında bir tınza yani polisiye vardır. Bu şehrin en mükemmel binaları Hotan kapısının yakınında yer alan hâkim beg

¹ 1 verst: 1.06 km uzunluğa denk gelmektedir.

sarayı ve yüksek minareli eski mescit olan registan mescidi idi. Altın darvaza adlı ana caddeden Kabagat kapısına kadar uzanan ana caddede bütün dükkanlar, tavernalar, saraylar yer almakla birlikte en sonunda ticaret alanı Çarsu yer almaktaydı. Yarkent'in daha çok bilinen mahalleleri şunlardır: Urdaaldı, Sokakul ki bunların yakınlarında Keşmirliler ve Hindistanlılar yaşamaktadır; Badehşanlı ve Andicanlılar'ın yaşadığı Aksakal kuçesi. Bu şehirde registan sokağında Nashodca Kuli adlı göle kadar olan yerde her gün sabah saat yediden akşama kadar pazar kurulmaktaydı. Haftalık pazar ise şehirde cuma günü, şehirle Çin içkalesi arasında kurulmaktaydı. Bundan başka Altın kapıdan Çin kalesi kapısına kadar cadde devam etmekteydi ve bu caddede Dunganlar tarafından restoranlar kurulmuştu. Dunganların bütün ticari etkinlikleri burada gerçekleşmekteydi. Şehirde yabancı olarak çoğunlukla kendi büyükleri yani yöneticileri olan Badehşanlılarla köle satan Keşmirliler yaşamaktaydı. Ayrıca şehirde çok sayıda küçük Tibet ve Baltı'den gelip burada gündelik yevmiye ile tutulup çalıştırılan işçiler de yaşamaktaydı. Dağlı olarak nitelendirilen bu insanların çoğu, arabacı yani faytoncu ve sucu olarak çalışmaktaydı. Bu şehirde Hindistanlıların da kendi mahalleleri bulunmaktaydı. Ayrıca Yarkent'in çevresinde Vahan ve Çatvar dağlık bölgelerinden serbest bırakılmış Rafizî adıyla ünlü olan esirler yerleştirilmişti. Yarkent'in meşhur köyleri arasında Barçuk adlı köy bulunmaktaydı. Bu köyde kendi yöneticileri olan Dolonlar yaşamakla birlikte, burada bulan Çin garnizonunda üç yüz asker bulunmaktaydı (Valihanov, 1904, 104). Yarkent'te bulunan diğer bir köy Kargalık'tı. Bu köyde üç yüz elli ev bulunmakla birlikte burada ceviz üretimi yapılmaktaydı. Bin tane ceviz otuz gümüş kopeykaydı. Ayrıca Yarkent'in çevresinde evvelce bölgede yaşamış olan âlimlerden Hoca Muhammed Şerif Pir'in türbesi bulunmaktadır (Valihanov, 1904, 105). Yazarın eserinde anlatılan şehirlerden bir diğeri Hotan'dır. Hotan şehri Karakaş ve Yurunkaş nehirleri arasında yer almaktadır. Çinliler bu şehre İltsa adını vermişlerdir. Şehrin etrafı surla kaplıdır. Bu şehirde sekiz saray bulunmaktadır ve bunların üç tanesi yabancı tüccarların elindedir. Diğer beş sarayda ise İltsa, Karakaş, Yurunkaş adlı köylerden gelen tüccarlar ticaret yapmaktadırlar. Hotan şehrinde on sekiz bin ev bulunmaktadır. Hotan'da bulunan Çin şehri merkeze iki verst mesafede olup batı tarafında yer almaktadır. Bu garnizonda bin dört yüz adam bulunmaktadır. Bunun yanında Hotan şehrinin çevresi özellikle insanların yaşadıkları alan Çin şehrine kadar bahçelerle çevrilidir ve burada Yarkent şehrinde olduğu gibi bütün ticari faaliyetler yoğunlaşarak sokakta meydana gelmektedir. Üretim alanında Hotan'da geniş anlamda ipekböcekçiliği yapıldığı için yarı ipek ve ipek kumaşlar yanında halı ve ince keçe üretilmektedir. Ayrıca Hotan'da yer alan Yurunkaş nehrinden mükemmel nefrit yani yeşim taşı çıkarılıp bu taş Pekin'e yollanmaktadır (Valihanov, 1904, 105). Yazarın Doğu Türkistan coğrafyasında bulunan şehirlerden üzerinde durduğu bir diğer şehir Aksu'dur. Aksu şehri, Kokşal ve Aksu nehirlerinin birleştiği alanda yer almaktadır. Bu şehirde on iki bin ev yer almaktadır. Şehrin etrafı topraktan surla çevrili olup surun dört kapısı vardır. Bunun yanında Aksu şehrinde dört kervansaray ve beş medrese bulunmaktadır. Şehrin ortasında Çarsu adlı meydan yer almaktadır. Ve bu meydandan batıya Timur kapısına kadar ve doğuya Akin kapısına kadar dükkanların, restoranların ve diğer işyerlerinin yer aldığı ana caddeler yer almaktadır. Aksu şehrinde perşembe ve cuma günlerine mahsus haftada iki defa pazar kurulmaktaydı. Aksu şehri Çin ticaretinin merkezi olması yanında, Çin'in iç bölgelerinden ve İli'den gelen yolları bu şehirde birleştirmesi bakımından Doğu Türkistan'daki en önemli şehirlerden biridir. Şişa adlı dabı üretiminde Aksu şehri ön plandadır. Şehir coğrafi konumu itibariyle müstesna bir yerde bulunup buradan Hotan, Kaşgar ve Yarkent şehirlerine mal ve deri götürülmekteydi. Aksu şehrinin iki yüz beş verst kuzeydoğusunda dağın yanında beş yüz evlik nüfusa sahip olan Bay adlı yer almaktaydı. Burada mükemmel derecede koyunculuk yapılmakta olup, keçe üretimi yapılmaktaydı. Ayrıca bu bölgede yer alan diğer bir yerleşim birimi Çin garnizonu olan Sayram'dı. Çin kalesi Aksu'dan bir verst uzaklıkta batı tarafında yer almakta olup, bu kalenin dört kapısı vardı. Aksu şehrinde bulunan Şansi eyaleti ticaret evinde deve sürücülüğü yapan Çinli Müslümanlar olan Dunganlardan dışında aralarında çok sayıda Çinli tüccarın bulunduğu altı yüz kişi yaşamaktaydı (Valihanov, 1904, 106). Yazarın hakkında bilgi verdiği son şehir Uşturfan'dır. Bu şehir, pek büyük olmamakla birlikte yapılar genelde dağınık ve düzensiz evlerden oluşmaktaydı. Suru bulunmayan bu şehrin idari yöneticisi yüzbeyi'dir. Valihanov'a göre burada dört yahut altı bin kadar ev bulunmaktadır. Bu şehrin pazarı, pazar günü kurulmaktadır. Şehirde büyük mescit yahut medrese bulunmamaktadır. Uşturfan şehri, hayvan sürüleri ve kaliteli tütün üretimiyle meşhurdur ki, bura yetiştirilen tütün Kırgız ordasına ihraç edilmektedir. Tarihte bu şehir halkı 1765 yılında Çinlilere karşı isyan ettiklerinden katliama maruz kalmış ve hepsi öldürülmüştür. Sonraki süreçte, Çinliler tarafından bu şehrin yeniden iskân edilmesi doğrultusunda

Doğu Türkistan'ın çeşitli şehirlerinden buraya beş yüz aile yerleştirilmiş ve bunlar Tarançı olarak kaydedilmişlerdir. Şehrin güvenliğini sağlama noktasında burada Çinliler tarafından askeri yerleşim yeri oluşturulmuştur. Sekiz yüz kişinin yaşadığı inşa edilen dört kapısı olan bu iç kale, Müslümanların yerleşim yerinin ortasında bulunmaktaydı (Valihanov, 1904, 106-107).

Değerlendirme ve Sonuç:

Çarlık Rusya'sı zamanında 19. yüzyılın ilk yarısında Doğu Türkistan tarihi üzerine çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Flipp Efremov, Iakinf Biçurin ve Çokan Valihanov gibi seyyah ve araştırmacı yazarlar tarafından kaleme alınan bu eserler, Rusya'daki Doğu Türkistan tarihi araştırmalarının ilk dönemini oluşturmaktadır. Araştırmaları kaleme alan yazarların eserlerine bakıldığında, Doğu Türkistan tarihiyle alakalı bilgi veren ilk yazar Flipp Efremov'un *Stranstvoovaniye Flippa Efremova vı Kirgizskoy Stepi, Buharii, Hıve, Persii, Tibete i İndii i Vozvraşeniye Ego Ottuda Çrez Angliyu vı Rosssiyu* adlı eseri, bu bölgeyle alakalı çok az bilgi vermesine rağmen çiraklık eser, Çin kaynaklarında bulunan bilgileri Rusça'ya tercüme ederek Doğu Türkistan tarihiyle alakalı bilgi veren Iakinf Biçurin'in *Apisaniye Djungarii i Vostoçnogo Türkestana* adlı eseri kalfalık eser ve Doğu Türkistan tarihiyle alakalı Çarlık Rusya'sı Doğu Türkistan araştırmalarında o zamana kadar en iyi araştırmayı yapan ve kendinden sonra gelecek araştırmacılara rehberlik eden Kazak araştırmacı Çokan Valihanov'un *Soçineniya Çokana Çingisoviça* adlı eseri, yukarıda adı zikredilen iki eserden sonra kaleme alınmasının yanında Doğu Türkistan'a dair en kapsamlı bilgi veren eser olması itibarıyla bu alanda günümüzde dahi değerini koruyan yegâne ustalık eseridir. İçerik olarak yukarıdaki yazarların eserleri değerlendirildiğinde, Flipp Efremov'un Doğu Türkistan coğrafyasına dair verdiği bilgiler, ticarî, idarî, yönetim ve vergi alanında olmakla birlikte çok kısıtlıdır. Diğer bir araştırmacı Iakinf Biçurin'in ki özellikle yazarın eserinin basılma tarihi olan 1829 tarihi göz önünde bulundurularak Doğu Türkistan'a dair verdiği bilgilere bakıldığında, bu coğrafyaya dair 1820-1825 yıllarına kadar siyasî, idarî, askerî, sosyal, ziraî, dinî ve etnografya alanında Efremov'a göre çok geniş kapsamlı, Valihanov'a göre ise daha az bilgi verdiği görülmektedir. Makalede Doğu Türkistan tarihine dair araştırmaları hakkında bilgi verilen son yazar, Çokan Valihanov'dur. Valihanov'un eserinin içeriğine bakıldığında, Doğu Türkistan coğrafyasına dair verdiği bilgilerin bizzat kendi şahsi gözlemlerine dayanması, eserine büyük değer katmaktadır. Bu bağlamda tüccar kisvesi altında seyahat ettiği Kaşgar, Yarkent, Hotan, Yenihisar, Aksu ve Turfan şehirlerine dair yönetim, nüfus, etnik yapı, ticaret, kervansaraylar, pazarlar, mahalleler, yeraltı kaynakları, ziraat, mektep ve medreseler üzerine ayrıntılı bilgiler verir. Şüphesiz bu bilgiler, Efremov ve Biçurin'in eseriyle kıyaslanamayacak derecede, Çarlık Rusya'sı Doğu Türkistan araştırmalarına çok değerli bilgiler katma yanında ömrü vefa etmediği ve otuz yaşında vefat ettiğinden kendisinden sonra gelen araştırmacıların temel kaynakları arasında yer almıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hem Tanrı dağları ve Cungarya, hem de Doğu Türkistan coğrafyasına yönelik yapılan araştırmalarda Valihanov'un eserinden faydalanan Lavr Georgiyeviç Kornilov² dışında bazı Rus araştırmacılarının bu eseri kaynak olarak göstermemeleri, kanaatimizce onun Kazak asıllı olmasından kaynaklanmaktadır. Sonuç olarak, Doğu Türkistan tarihine dair bu araştırmada verilen bilgiler, coğrafyanın tarihsel geçmişinin daha iyi bilinmesi, anlaşılması, yorumlanmasına ve bu alanda araştırma yapanlara değerli katkılar sunacaktır.

KAYNAKÇA

- Bashanov, Mihail. K (2005), *Russkiye Voyenniye Vostokovedi*. Moskva: Vostoçnaya Literatura.
- Biçurin, N. Y (1829), *Apisaniye Cungarii i Vostoçnogo Türkestana vı Drevnem i Nuneşnem Sastayanii*. Sank-Peterburg: Karl Kray.
- Efremov, Flipp (1811), *Stranstvoovaniye Flippa Efremova vı Kirgizskoy Stepi, Buharii, Hıve, Persii, Tibete i İndii i Vozvraşeniye Ego Ottuda Çrez Angliyu vı Rosssiyu*. Kazan: Vı Universitetskoy Tipografii.
- Klyaştorniy, S. G. Kolesnikov, A. A (1988), *Vostoçnyy Turkestan Glazami Russkih Puteşetstvennikov*. Alma-ata: Nauka.
- Kornilov, Lavr Georgiyeviç (1903), *Kaşgariya İli Vostoçnity Turkestan*. Taşkent: Tipografiya Ştaba Turkestanskogo Voyennago Okrug.
- Şerbinin, V. G (1994), *Russko Turetskiy Slovar*. İstanbul: Multilingual.
- Valihanov, Ç (1904), *Soçineniya Çokana Çingisoviça Valihanova*. Red. N. İ. Veselovskiy, Sankt-Peterburg: Tipografiya Glavnago Upravleniya Udelov.
- Valihanov, Ç (1985), *Sabraniye Soçinenii vı Pyati Tomah*. Tom III, Alma ata: Glavnaya Redaktsiya Kazakskaya Sovetskaya Entsiklopediya.

² Rus ordusunda Piyade general olarak hizmet eden Lavr Georgiyeviç Kornilov, 1903 yılında *Kaşgariya İli Vostoçnity Turkestan* adlı eserinde bu kitaptan faydalandığını bibliyografyasında belirtmiştir.